

О.Калакура

ТРАГЕДІЯ ПОЛЯКІВ УСРР У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Голодомор 1932–1933 рр., як один з наслідків насильницької колективізації сільського господарства, — найтрагічніша сторінка не лише в історії українського народу, але й національних меншин УСРР, зокрема поляків. Наукове осмислення цієї трагедії української полонії належить до актуальних і недостатньо досліджених проблем етнополітології. Штучно-замовний характер голодомору, його етнічна забарвленість були не лише одним із компонентів колективізації, але й реалізації нової національної політики сталінського режиму, спрямованої на форсоване будівництво «держави-комуни» і подолання етнічних відмінностей, інструментом зміни генофонду України, засобом придушення руху опору. В низці документальних збірників¹ та наукових досліджень² знайшли відображення причини і перебіг голодомору, масштаби його наслідків, однак етнополітичні аспекти проблеми, доля української полонії на тлі геноциду українського народу ще належним чином не з'ясовані. Поставленої теми частково торкався ряд українських³ та польських науковців⁴, проте і їх праці не дають цілісного уявлення про масштаби втрат польської людності в умовах суцільної колективізації. Мета пропонованої статті розглянути місце голодомору в системі етнополітики радянської влади

стосовно поляків, з'ясувати деякі його особливості та взаємозв'язок з іншими репресивними заходами у процесі реалізації соціально-економічних експериментів більшовиків, насамперед, на сільницької колективізації.

Польська меншина в УСРР належала до найбільших іноетнічних груп. Незважаючи на втрати від репресій і голодомору 1921–1923 рр., за переписом населення 1926 р., її чисельність становила 476,4 тис. чол., переважна більшість яких проживали на традиційних теренах українського Правобережжя. Життя поляків органічно впліталось в усі процеси, події і явища, які переживав український народ в умовах сталінської політики «нового курсу», пов'язаного з форсованою індустріалізацією країни, насильницькою колективізацією, ліквідацією «нетрудових класів», масовими депортаціями, репресіями. Найбільшим ударом для поляків, як і українців, стала насильницька колективізація села, оскільки понад 80 відсотків з них проживали у сільській місцевості і традиційно займалися приватним одноосібним господарством.

Приклад «більшовицьких темпів» розгортання колективізації мали показати польські сільради, яких станом на 1929 р. нараховувалося понад 150, і штучно утворений польський адміністративний Мархлевський район, діяльність якого була в полі підвищеної уваги владних структур. Тут ще на етапі підготовки до колективізації було створено 4 селянських меліоративних товариства, зусиллями яких уже до 1927 р. вдалося осушити понад 1400 десятин заболочених земель, у 1926–1927 рр. було укомплектовано плугами, сівалками, культиваторами, молотарками та іншою технікою 13 машинно-тракторних станцій. За директивами зверху комітети незаможних селян та партосередки взяли за створення кооперативних об'єднань: хмельових, садово-городніх, меліоративних, молочних та ін. Як пріоритетний напрям кооперативного руху визначалися сільськогосподарські артілі (колгоспи), товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи) та машино-тракторні товариства. Однак польське населення, порівняно з іншими національними меншинами, досить інертно ставилося до створення кооперативів. Обстеження 10 національних кооперативних товариств України, проведене в 1928 р., виявило найменший відсоток поляків, охоплених товариствами, — 4% (при 8,5% серед населення), тоді як греків — 79,6% (при 3,3% серед населення), болгар — 34,2% (при 3% у складі населення)⁵. Ще нижчим був показник залучення поляків до колгоспів, ТСОЗів та машинно-

тракторних товариств, а тому влада розцінювала це як саботаж і прояв негативного та ворожого ставлення польського селянства до колективізації загалом. До того ж, навіть частина керівних працівників Мархлевщини заявляла, що в умовах району, де багато хуторів і заболочених земель, проводити колективізацію недоцільно. На початок 1928 р. тут не було жодного колгоспу, що викликало занепокоєння центру. В квітні 1928 р. ЦК КП(б)У заслухав звіт Мархлевського райкому партії про перебудову села і визнав незадовільним стан роботи з колективізації. Головною причиною визнавався «ворожий вплив куркульських елементів і шкідницької діяльності замаскованих білополяків» та підпілля Польської організації військової (ПОВ). Але й після цього рішення справи не поліпшувалися. Навіть органи влади були змушені визнати, що більшість створюваних артільей були штучними, нечисленними, характеризувалися слабкою матеріальною базою. Справжні причини негативного ставлення більшості поляків до колективізації крилися як в історичній традиції селянства, його психології, так і в самій більшовицькій моделі кооперації, в методах її здійснення: форсування темпів, застосування примусу, усупільнення дрібної худоби, домашньої птиці, закриття церков тощо. Не враховувалась і специфіка польських анклавів Поділля і Полісся, пов'язаних із історичною прив'язаністю їхніх жителів до землі та з культом приватної власності. Особливе обурення і опір полонії викликав курс партії на «ліквідацію куркульства», який, по суті, означав нищення заможного і середнього селянства, яке в польському середовищі займало досить велику питому вагу. Нагадаємо, що після XV з'їзду ВКП(б) (1927 р.) наступ на куркуля набув форми політичного, правового і економічного обмеження і поступової ліквідації як класу, але відсутність обґрунтованих норм і чітких критеріїв визначення куркульських господарств, механічне віднесення до них міцних селянських господарств, більшість з яких стали заможнішими в часи НЕПу, породило грубі порушення елементарних прав людини. Саме поняття «куркуль» в умовах радянської влади набрало політичного змісту і створювало жакливу морально-психологічну атмосферу страху та невпевненості. Під лозунгом боротьби проти польського куркульства маскувалася боротьба проти польського селянства і поляків взагалі. Як підкреслював Й.В.Сталін, «колективізація ставить поруч з робітником новий тип селянина, селянина-колгоспника, психологія якого буде зорана трактором»⁶. Підручні вождя сприйняли

цію вказівку як пряму директиву до дій, спрямованих на ламання не лише психології, традицій, самотності селянства, але й його фізичне нищення. Навіть кредит мав бути використаний як засіб «розкладу єдиного національного фронту», а кредитування в польських товариствах (20 тис. крб.) було наполовину нижчим, ніж у російських (40 тис.) і в 3–5 разів меншим, ніж німецьких, грецьких, молдавських товариств⁷.

Розширений пленум Центрального комітету національних меншин (ЦКНМ) на виконання партійних директив ще у серпні 1929 р. висловився за суцільну колективізацію національних, в т.ч. польських сіл, причому завершення цієї кампанії ув'язувалося з кінцем 1930 р. Вся робота мала підпорядковуватися негайному створенню у польських селах колгоспів. Ще з більшою гостротою ці ж завдання ставилися на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27–30 листопада 1930 р.), оскільки встановлені терміни колективізації виявилися під загрозою зриву⁸.

Для проведення колективізації в усі польські населені пункти направлялись уповноважені з-поміж партійних і радянських працівників, правоохоронних органів, пропагандистський актив. Наприклад, до Проскурівської округи ЦК КП(б)У відрядив у 1929–1930 рр. 63 комуністів з центру. Водночас до кожного району доводився «план розкуркулювання», далі він «розверстувався» на села, а оскільки «куркулів» для плану бракувало, то його виконували за рахунок міцних селянських господарств, середняків. Для останніх ідеологи придумали «пом'якшувальний» термін — «підкуркульники», чим створювалось ідеологічне підґрунтя для ліквідації одноосібних господарств загалом.

Форсовані темпи колективізації в національних адміністративних одиницях, як це показали Л.П.Польовий та Б.В.Чирко на матеріалах Шепетівської округи⁹, були характерні і для сіл, де переважало польське населення. Вони забезпечувалися насильницькими методами: шантаж, погрози, утримання під вартою, застосування фізичних покарань, знущання, а також виселення. Навіть голова Шепетівської окружної контрольної комісії мусив визнати, що відбувалася «погоня за дутими кількісними показниками», ігнорувався принцип добровільності. Саме тут у відповідь на насилля відбулися селянські бунти, коли натовп чоловіків та жінок рушив до державного кордону з метою переходу в Польщу. Керівник ДПУ В.Балицький, перевіrivши ці факти, не лише підтвердив їх, але й повідомив ЦК КП(б)У, що виступи селян

перекинулися в інші райони, причому в багатьох селах були розгромлені сільради, склади, розібрано сільськогосподарський інвентар¹⁰. Звичайно, виступи польських селян жорстоко придушувалися, організатори арештовувалися, що було частиною спланованих репресій проти української колонії.

«Більшовицькі» темпи колективізації супроводжувалися згортанням політики «коренізації», брутальним порушенням елементарних прав людини, ігноруванням національних особливостей і менталітету поляків. Польбюро та інші національні органи були неспроможними захистити інтереси своїх одноплемінників, оскільки їхня діяльність теж спрямовувалася на прискорення колективізації. Заклики окремих польських діячів враховувати національну специфіку викликали вогонь критики і невдоволення з боку режиму, а масовий вихід поляків з колгоспів, що мав місце в 1930 р. (кількість колгоспів на Житомирщині зменшилася на 15%, а колгоспників у 2-3 рази), власті розцінили як ворожі дії зарубіжної агентури і куркульства. Поляків звинувачували в терористичних актах, підпалах складів, тваринницьких приміщень, замахів на колгоспних активістів. У 1931 р. влада була змушена вдатися до створення спеціальних заслонів проти численних виїздів селян за межі УСРР, спроб пересікти західний кордон і втекти на Волинь і в Галичину. Було змінено тактику щодо середняків, поряд з лозунгом «Обличчям до середняка» появилось гасло «Обличчям до колгоспниці», яке мало призупинити масовий вихід жінок із колгоспів.

Незважаючи на застосування насилля, колективізація сіл, де переважало польське населення, проходила кволо. На осінь 1931 р. у Мархлевському районі було колективізовано лише 16,9% господарств, у той час як у сусідньому Пулинському німецькому районі зі схожими природно-кліматичними умовами цей показник був вдвічі вищим (32,4%)¹¹. Варті уваги й інші показники, зокрема те, що план хлібозаготівель 1931 р. Мархлевський район виконав на 103,7%, а Пулинський лише на 77,5%¹², що наочно засвідчувало зниження продуктивності землеробства по мірі колективізації. «Перевиконання» планів хлібозаготівель на Мархлевщині остаточно підірвало вкрай слабку економіку колгоспів і влада була змушена звернутися за допомогою до одноосібників. У липні 1932 р. газета «Мархлевщина радянська» опублікувала звернення одноосібників с. Жовті Броди, які, мовляв, у відповідь на «погрози польського фашизму» зобов'язалися для створення соціалістичної

бази достроково сплатити сільськогосподарський податок, зокрема Ф.Остринський — 15 крб., А.Станкевич, М.Радзиковський та ін. по 5 крб.¹³. У с. Олізарка, повідомляла газета, «вигнали з колгоспу заможника Маліновського, що проводив ворожу роботу, а ... у відповідь вступили 3 бідняцьких господарства»¹⁴. В іншому числі газети говорилося, що в с.Тартак із шкідницьких мотивів до колгоспу вступив куркуль Дубінський, який мав 20 десятин землі, 12 голів худоби, рільничий інвентар. Будучи головою колгоспу, він «вороже ставився до колишніх наймитів і бідноти», «взяв з колгоспу 30 пудів муки», і справа на нього передана до суду¹⁵. З приходом весни 1932 р., коли вже окресилися симптоми голоду, на шпальтах преси з'явилися звинувачення куркулів у спробах «зірвати посівну кампанію», зокрема, з с.Білка повідомлялося, що «куркульська зграя» у складі Заброцького, Козловського, Скорошинського, Пухальського, вступивши до колгоспу, намагається підірвати його зсередини і зриває весняні роботи¹⁶.

У липні–серпні 1932 р., коли голод набирив дедалі більших обертів, преса розгорнула нову кампанію звинувачень куркулів, тепер у зриві жнив і приховуванні хліба. Для уявлення про зміст цих матеріалів назвемо лише їхні заголовки: «Куркуль розкрадає хліб», «Вдарити по опортуністичній благодущності», «Куркуль зриває хлібозаготівлі», а далі: «Рішуче вдарити по куркулях», «Куркульні завдати рішучого удару», «Виявити та нещадно покарати»¹⁷. Такими матеріалами преси влада намагалася відвернути увагу населення від справжніх причин і винуватців голоду, вела пошук ворогів, саботажників. Газета «Більшовицький штурм» закликала притягнути до суду А.Кучинського з с.Голишівка, який не здав хліб державі і заявляв: «При радянській владі все одно господарювати не можна»¹⁸.

Подібна тематика ще в погрозливіших тонах зазвучала у пресі 1933 р. У вірші Альбомира «До посівної готові» читаємо (Переклад з польської — О.К.):

Ворог прокинувся в передсмертній агонії.

Ослабити, підірвати старається працю.

Нанесемо йому удару останнього,

Знищимо дощенту опір куркульства¹⁹.

Преса закликала не до надання допомоги людям, дітям, що пухли і помирали з голоду, а до розгортання шефства над збереженням машин, реманенту і, особливо, коней, адже голодуючі для порятунку їли конину. «Голос молоді» вмістила репортаж з с. Лежнівського

Проскурівського району під заголовком: «За кожного знищеного коня, за кожний факт шкідництва в догляді коней — під суд («Там, де панує класовий ворог»)), у якому звинувачували конюха Ю.Білаша в загибелі лошат, а завідувача стайні А.Атарлія, ветеринара І.Стасюка — в знущанні над кіньми, поганому догляді та годівлі²⁰.

Саме в умовах спротиву селян, зокрема поляків, насильницькій колективізації і непомірним хлібозаготівлям на озброєння була взята концепція «ворога народу», яку, за словами М.С.Хрущова на XX з'їзді КПРС, створив Сталін і за якою будь-який спротив владі, навіть ідейні збочення і помилки, розходження з офіційними ідеологічними доктринами кваліфікувалися як антидержавна діяльність і автоматично служили приводом для переслідування і арештів²¹. Тавро «ворога народу» застосовувалося для виправдання масових кампаній розкуркулювання, депортацій, арештів, для маскуванню причин голодомору. Ще з липня 1929 р. діяла постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню завдань і планів»²², за якою навіть сільради дістали право накладати штрафи у межах до п'ятикратного розміру вартості зерна, що його мав здати селянин. У осіб, які ухилялися здавати хліб, конфісковувалося майно, а тих, хто чинив опір хлібозаготівлям, притягували до кримінальної відповідальності. На листопад 1929 р. на теренах 54 польських сільрад Волинської округи було розкуркулено 1228 господарств, включаючи 520 у Мархлевському районі²³.

Вину за опір виконанню сталінського плану хлібозаготівель, за падіння врожайності, продуктивності тваринництва, падіж худоби влада покладала на куркульські елементи і шкідників, до яких було віднесено чимало голів і активістів колгоспів і польських сільрад. Органи ДПУ за «зрив плану хлібозаготівель» і «злісний саботаж» куркульських та контрреволюційних елементів упродовж серпня–листопада 1932 р. притягнули до відповідальності понад 21 тис. осіб, у т.ч. 339 голів колгоспів і 35 голів сільрад²⁴. Про подібні факти повідомляла й преса, зокрема в газеті «Серп» під рубрикою «Боротьба проти куркулів та їх агентів» за підписом «Більшовик» говорилося, що в с. Н.Радогоша в апараті сільради замаскувалися куркулі на чолі з О.Ясінським та його агентами А.Могилюницьким і С.Слівінським, які «збивали» бідняків з дороги до колгоспу та соціалізму. Вони вступили у колгосп, аби підірвати його зсередини, доводили збільшений план здачі хліба біднякам і середнякам, а своїм збіжжям спекулювали на ринку.

Автор статті звинувачував районне керівництво в класовій сліпоті і закликав негайно віддати до суду Ясінського та його спільників²⁵.

На тлі розгортання голоду дедалі частіше з'являлися заклики до боротьби з націоналістами та фашистами в середовищі національних меншин, а на поляків та німців було накинута тавро «шкідницьких» націй. Польське населення в масовому порядку стали звинувачувати у шпигунстві, шкідництві, співробітництві з фашистами, з антирадянським підпіллям. Для повнішого уявлення масштабів антипольських акцій у контексті карально-репресивної політики сталінського режиму зупинимося докладніше на польському вимірі голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. Хоч головний удар, який сталінський режим прагнув нанести шляхом голодомору, був спрямований проти українського селянства, його драматичні наслідки торкнулися всього населення України (і не тільки), включаючи й поляків. Як справедливо зазначали В.І.Марочко і Б.В.Чирко, ще в 1993 р. голод за своїм призначенням і трагічними наслідками мав і національні виміри²⁶. Дослідження останнього десятиріччя²⁷ повністю підтвердили цей висновок, а джерельні матеріали засвідчують й антипольську зафарбованість голодомору.

У доповідній записці Вінницького обкому КП(б)У про продовольчий стан у містечках від 16 березня 1933 р., надісланий до ЦК КП(б)У, зазначалося, що частина мешканців Вінниці, Бердичева, Проскурова, Немирова, Чуднова та ін. (а саме тут значну питому вагу займали поляки), «виснажені від недоїдання», «є випадки смерті від голоду», а також людодїства. В Проскуріві «зафіксовано 22 випадки опухання, а деякі робітничі родини годуються сурогатами, картопляним лущинням. У Немирові за останні 2 місяці відмічено 7 смертних випадків від недоїдання та 20 голодуючих родин»²⁸. На Коростишевщині голодували більше 400 сімей. Люди їли макуху, просяну полову, кукурудзяне бадилля. У зоні суцільного голоду опинилися поляки Житомира, Полонного та ін. міст. За повідомленнями Вінницького обкому КП(б)У на травень 1933 р. голодом було охоплено 13 852 чол., майже 5 тис. померло, було зафіксовано більше ста випадків канібалізму (людодїства та труподїства)²⁹.

Коли зарубіжна громадськість, у т.ч. польська, виявила готовність надати допомогу голодуючим, комуністична влада розцінила це як втручання у внутрішні справи і антирадянську пропаганду. Спробою приховати від світу масштаби голоду був лист

П.Постишева та П.Любченка до Й.Сталіна, в якому пропонувалося шляхом втручання наркомату закордонних справ заборонити в'їзд представників зарубіжних консульств у села для роздачі допомоги, а тих, хто в'їхав після попередження, арештовувати за «контрреволюційну роботу».

Водночас партійно-державні чільники, всіляко приховуючи і замовчуючи голод, у своїй пропагандистській діяльності всю вину за «продовольчі труднощі» і далі звалювали на куркулів та контрреволюціонерів. Так, газета «Серп» в інформації про зрив планів поставки м'яса в Житомирському районі твердила, що в селах Андріївка, Левків, Піски, Станичівка та інших квартальний план виконано лише на 4–8%, а Богунська сільрада не здала жодного фунта м'яса. Серед причин такого стану справ газета назвала опортуністичне самозаспокоєння, самотпий, саботаж та диверсійну діяльність ворогів³⁰. «Голос молоді» драматичну ситуацію в селах Мархлевського району пояснював ворожою діяльністю костьолу і ксьондзів, звинувачуючи їх в агітації за зрив посівної кампанії, закликах до колгоспників не виходити на роботу³¹. Між тим, у доповідній записці секретаря Мархлевського райпарткому Марчевського до обкому КП(б)У 5 лютого 1933 р. говорилося, що в межах 10 сільрад району на 1 листопада 1933 р. зареєстровано 54 родин кількістю 248 чол., вражених голодом, з них 6 померло, а частина, головним чином діти, лежать опухлими³². Очевидно, ця інформація залишилася без уваги, бо вже в березні той же Марчевський інформував, що в районі майже не залишилося коней, що в кожному селі по 30-40 голодуючих родин, а в с. Яблунівка Мар'янівської сільради мати вигнала з хати чотирьох дітей зі словами: «Хай ідуть, куди хочуть...». У травні він повідомляв про випадок людодства в с. Драницькі Хатки, де 13 травня Марцилина Добровольська зарізала свого сина восьми років і разом з дочкою Юзефою з'їли його, а 19 травня вона зарізала й Юзефу³³.

Подібні явища канібалізму мали місце і в Коростенському районі, про що свідчить інформаційне зведення управління міліції району від 21 червня 1933 р. щодо смерті та фактів людодства на ґрунті голоду. В ньому наводився факт з с. Лісобуда, де впродовж місяця в польській родині Олени Галицької померло 5 дітей. На допиті вона і її дочка Цецилія визнали, що вони з'їли 4-х річного Домініка, коли він захворів, бо, на їх думку, він все одно помер би³⁴.

У фондах центральних, галузевих та місцевих архівів відклалися численні документи, які засвідчують, що, незважаючи на

голодомор, тривав потужний опір населення політиці радянської влади. Лише за серпень-листопад 1933 р. трійками та особливими нарадами було засуджено 1108 осіб, звинувачених у антирадянській пропаганді, контрреволюційній діяльності, зв'язках із зарубіжними розвідками, з підпіллям ПОВ³⁵.

Оскільки основна маса поляків проживала в сільській місцевості, яка найбільше страждала від недоїдання і голоду, то можна зробити деякі припущення щодо масштабів їх жертв унаслідок голодомору. Наявна джерельна база і методика розрахунків не дають змоги встановити повну і реальну картину демографічних втрат польської громади. І все ж, якщо взяти навіть один з найменших розрахункових показників людських жертв України від голодомору 1932–1933 рр. за 5 млн., зважити, що поляки становили 1,6% серед всього населення України, то з доволі великою впевненістю можна припустити, що голод забрав життя не менше як 80 тис. представників полонії. За наведеною С.В.Кульчицьким³⁶ офіційною статистикою органів ЗАГСів у 1933 р. було зареєстровано 28,7 тис. смертей серед польського населення. Методика його розрахунків демографічних втрат підтверджує наші припущення.

Репресивний характер мали й інші каральні акції режиму, що обрушилися на українських поляків. Можна з впевненістю говорити, що стосовно поляків, інших національних меншин, як і українців, сталінське керівництво у 30-х рр. здійснювало політику відвертого геноциду. Як зазначається у Законі про голодомор як геноцид українського народу, схваленому Верховною Радою України в 2006 р., цьому злочину не може бути прощення. Президент України В.А.Ющенко, виступаючи на мітингу-пам'яті на Михайлівській площі 24 листопада 2007 р., наголосив: «Злочини більшовизму і сталінізму тотожні злочинам нацизму і гітлеризму».

Отже, суцільна колективізація села і як один з її трагічних наслідків геноцид українського народу 1932–1933 рр. для поляків України, як і всього населення республіки, вилилися в катастрофічні і непоправні втрати. Без перебільшення можна сказати, що не було жодного польського населеного пункту від містечка до хутора, яких не торкнулася жорстока рука тоталітарного терору та голодомору. Ознайомлення з урядовими декретами і партійними рішеннями другої половини 1920-х — першої половини 1930-х рр. засвідчує, що вони не лише сформували ідеологічні та організаційні засади карально-репресивної системи, але й розробляли і узаконювали цілі програми надзвичайних заходів,

спрямованих на фізичне нищення людей, включаючи й польську етнічну спільноту. Жорстокість цих циркулярів і дій їх виконавців стала продуктом антигуманного політичного режиму, що запанував в СРСР, того курсу внутрішньої і зовнішньої політики, що його проводило сталінське партійно-державне керівництво. Найголовніший урок з трагічного минулого полягає в тому, що тоталітаризм не сумісний з правами людини, що лише демократична, правова держава спроможна захистити свободи громадян, незалежно від їх національності, забезпечити сприятливі умови для задоволення національно-культурних потреб.

¹ Див.: Колективізація і голод на Україні. 1929–1923. — К., 1992. — 734 с.; Упокорення голодом. Зб. документів (упорядник *М.Мухіна*). — К., 1993 — 311 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 3 т. — Т. 3. — М., 2001. — 1007 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К.: ВД «КМА», 2007. — 1128 с. та ін.

² Див.: *Марочко В.І.* Голодомор в Україні 1932–1933: причини і наслідки. — К., 1994. — 230 с.; *Мейс Дж.* Український голодомор геноциду ХХ ст.: Критичні свідчення очевидців. — Нью-Йорк, Лондон, 1995; Голод-геноцид в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. — К., Нью-Йорк. — 2000. — 112 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / За ред. *В.Литвина*. — К.: Наукова думка, 2003. — 936 с.; *Кульчицький С.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. — К., 2005. — 230 с.; *його ж.* Чому он нас уничтожал? Сталин и украинский голодомор / Под общей ред. *Л.Ившиной*. — К., 2007. — 208 с.; *Неживий О.* Голодомори в Україні в ХХ столітті. Навч. посібн. — К., 2007 та ін.

³ Див.: *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття (Історичні зошити Ін-т. історії України). — К., 1974. — 74 с.; *Калакура О.Я.* Польський національний район в Україні: уроки піднесення та падіння // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995. — С. 295–296; *Палієнко В.І.* Незаконні репресії проти польського населення в Україні у 20–30-х роках // За міжнародну злагоду, проти шовінізму та екстремізму. — К., 1995. — С. 77–88; *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 30-і роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — №1–2. — С. 115–166 та ін.

⁴ Див.: *Lizak W.* Rozstrzelana polonia. Polacy w ZSRR. 1917–1939. — Szczecin, 1990; *Iwanow M.* Pierwszy naryd ukarany. Polacy w Związku Radzieckim / 1921–1939. — Warszawa, 1991; *Paczkowski A.* Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. — Warszawa, 2000 та ін.

⁵ Більшовик України. — 1928. — №24. — С. 54–55.

⁶ *Сталин И.В.* К вопросу аграрной политики в СССР. — М., 1930. — С. 8.

- ⁷ Більшовик України. — 1930. — №4. — С. 46.
- ⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 482. — Арк. 3 (звор.).
- ⁹ Див.: *Польовий Л.П., Чирко Б.В.* Національні меншини українського села в умовах колективізації // Укр. істор. журн. 1993. — №3. — С. 64–65.
- ¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 20.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 541. — Арк. 91.
- ¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5450. — Арк. 25.
- ¹³ Marchlewsczyna Radziecka. — 1932. — 26 липня.
- ¹⁴ Там само. — 1 квітня.
- ¹⁵ Там само. — 15 квітня.
- ¹⁶ Там само. — 25 квітня.
- ¹⁷ Більшовицький штурм. — 1932. — Липень–серпень.
- ¹⁸ Там само. — 1932. — 14 листопада.
- ¹⁹ Głos mlodziezy. — 1933. — 11 лютого.
- ²⁰ Там само. — 1933. — 6 лютого.
- ²¹ Див.: *Хрущов М.С.* Про культ особи і його наслідки // Известия ЦК КПСС. — 1989. — №3. — С. 144.
- ²² Вісті ВУЦВК. — 1929. — 14 липня.
- ²³ ЦДВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 456. — Арк. 71–72, 80.
- ²⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К.: ВД «КМА», 2007. — С. 462–463.
- ²⁵ Sierp. — 1933. — 5 березня.
- ²⁶ Див.: *Марочко В.І., Чирко Б.В.* Національні виміри голодомору в Україні (Документальна розповідь) // Відродження. — 1993. — №8. — С. 60.
- ²⁷ Див.: *Куліш А.* Генетичний голодомор 1932–1933. — Полтава, 2000. — 84 с.; *Його ж.* Книга пам'яті українців. — Харків, 2000; *Кондратенко А.* Етнічні війни проти українців. — К., 206. — 279 с.
- ²⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 449–452.
- ²⁹ Державний архів Вінницької обл. — Ф. 136. — Оп. 3. — Спр. 80. — Арк. 56–57.
- ³⁰ Sierp. — 1933. — 18 березня.
- ³¹ Głos mlodziezy. — 1933. — 27 березня.
- ³² Див.: Голодомор на Житомирщині. 1930–1934. Спогади і документи. — Житомир, 1993. — С. 30.
- ³³ Там само. — С. 48–49.
- ³⁴ Там само. — С. 50–51.
- ³⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К.: ВД «КМА», 2007. — С. 547, 673.
- ³⁶ Див.: *Кульчицький С.В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні. — С. 78–79.